

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК: 82.0

Айзенбарт Любомира,
старший викладач кафедри романської
філології та компаративістики
Дрогобицький державний
імені Івана Франка

ГАЛИЧИНА НА ЛІТЕРАТУРНІЙ КАРТІ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУР (КІН. XVIII – ПОЧ. XX ст.)

Описано історичні аспекти формування літературної карти Галичини у творчості письменників домінуючих національностей, які проживали на цій території (українці, поляки, австрійці, євреї). Встановлено, що важливим складником літературної презентації галицького пограниччя постає культурний ландшафт.

Ключові слова: Галичина, ідентичність, галицьке літературне пограниччя, карта, ландшафт, простір, топос.

Aizenbart L. Galicia on literary map of different national literatures (late XVII – early XX century.)

The historical aspects of forming the literary map of Galicia in the works of writers of dominant nationalities living on this territory including Ukrainians, Poles, Austrians and Jews have been characterised. It has been determined that cultural landscape is an important component of the literary presentation of the Galician borderlands. This concept is closely linked with the idea of a map by means of which the authors build their own geographic space in their works. Literary maps become a reflection of the cultural landscape and restructure a certain territory at the same time. Each writer draws his own map of Galicia which defines his cultural landscape, including his own geography, history, culture and language.

Key words: Galicia, identity, Galician literary borderlands, literary map, landscape, space, topos.

Постановка проблеми. Важливим складником літературної презентації Галичини постає культурний ландшафт. Сьогодні тривають численні дискусії стосовно визначення цього термінопоняття. Для О. Галети культурний ландшафт однозначно «не зводиться до фізичного виміру, а виникає внаслідок просторових та політичних чинників і виражається через висловлювання» [2, с. 310]. Інші дослідники виводять його генеалогію із досліджень пам'яті (М. Гальбвакс. «Соціальні рамки пам'яті» (1925)), ще інші – з культурної ідентичності (Я. Ассман. «Письмо, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах давнини» (1992)). На нашу ж думку, поняття

літературного ландшафту доцільно розглядати у річищі поняття «топос», що його вперше увів до наукового обігу ще Аристотель.

Давньогрецький філософ, визначаючи риторику як науку, надає особливої уваги поняттю «топос», завданням якого є організувати виступ методом поступового викладу аргументів [1, с. 13]. Згодом за цим терміном закріпилося значення «загального місця» у промові (мотив чи тема, які повторюються), «загального твердження», «опорної точки» певної системи. Філософ поділив топоси на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх віднесено передовсім ті, що здатні через внутрішні зв'язки організувати розповідь. Натомість зовнішні – це закономірності введення певного тексту до загального змістового континууму [1, с. 10].

Е. Курціус звернув увагу на те, що топосу притаманний формальний характер, який закріплює за ним певні риторичні фігури. Водночас дослідник робить цікаве зауваження щодо розподілу аристотелівського топосу на той, що відповідає на питання «коли?» (часовий), і той, що відповідає на питання «де?» (суто просторовий) [4, с. 218–219]. Отже, топос як «загальне місце» означає не лише простір, де відбувається певна дія, але і її час.

Після Е. Курціуса відбувається остаточне закріплення риторичної та культурної інтерпретації топосу. Риторичний підхід зазвичай зосереджується на формальних та стилістичних прийомах, завдяки яким завершується організація змісту в єдиний літературний текст, тоді як культурний підхід передбачає розгляд топосу у контексті зв'язків фабули і сюжету текстів із загальним культурним дискурсом, їх структурування щодо культурного простору. Як підсумок, у літературознавстві постає два визначення топосу: 1) «загальне місце, набір стійких мовних формул, а також загальних проблем і сюжетів, характерних для національної культури; 2) знакове для художнього тексту «місце розгортання смислів», яке може корелювати з будь-яким фрагментом реального простору, як правило, відкритим» [7, с. 89].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало уваги дослідженню топосу присвятив Ю. Лотман. Учений визначав його як «просторовий

континуум тексту, у якому відображається світ суб'єкта» [5, с. 280], а систему просторових зв'язків, які виникають у художньому творі, називав структурою топосу, що постає як мова для вираження інших аспектів тексту. Від того, як розташовані у тексті топоси, залежить світогляд автора [5, с. 281]. Поступово поняття топосу набуває культурного виміру і позбувається залежності від реального географічного простору, що, зрештою, перетворює його на чинник культурного ландшафту.

Тенденція до переосмислення поняття ландшафту гуманітарними дисциплінами, зокрема й новою літературною теорією, особливо актуалізувалася наприкінці ХХ ст. внаслідок культурного повороту в річищі антропологізації наукового знання. Сьогодні традиційно розрізняємо історичний, культурний та етнографічний ландшафти. Сучасні американські дослідники Т. Грейдер і Л. Гаркович визначають ландшафт як символічне середовище, створене людиною, де культурні групи соціально конструюють простір як самостійне власне відображення [14, с. 1–24]. Тобто літературна презентація ландшафту містить описи не лише природних чи урбаністичних пейзажів, але й мешканців цього краю, їхніх щоденних соціокультурних практик, пам'ятних місць, традицій та ритуалів – усього того, що надає звичайному географічному ландшафту культурної ідентичності. Або ж, як слушно зазначає І. Свирида, *«...натуральний ландшафт є частиною екзистенційних взаємовідношень природи і культури, їхнім полем та продуктивним началом, що у підсумку постають у ролі суб'єкта» [8, с. 11].* Тому суб'єктивізація ландшафту робить його активним учасником візуальних презентацій, своєрідним культурним та літературним героєм.

Інший американський дослідник – Г. Міллер – намагається поєднати в ідеї культурного ландшафту два чинники аристотелівського топосу – внутрішній та зовнішній. Учений твердить, що будь-який простір виникає лише внаслідок нашої оповіді, наповнюється певними історіями за допомогою як внутрішнього структурування оповіді з використанням риторичних тропів і фігур, так і вписування його у зовнішню культурну систему [16, с. 7]. Поняття

«ландшафт», проте, – значно складніше утворення, ніж простір. Воно є радше метафорою багатьох різних просторів, об'єднаних спільною ідеєю чи мотивом, «має особливу історію, в особливий спосіб залучений до людського життя» [15, с. XVI]. На метафоричність ландшафту вказує і Т. Бреєр: він є «оберегом образу», а власне процес творення ландшафту нагадує *«сакралізацію місця через накопичення відповідних просторів»* [12, с. 106–107]. Очевидно, останнє відбувається як певне структурування. Описи природних та культурних ландшафтів, що є «топосами», «певними сакральними місцями», з'являються в літературі ще в античну добу.

Виклад основного матеріалу. Опис простору передбачає, з одного боку, використання автором ідіолекту, а з іншого – присвоєння цьому простору авторських ідентичності та цінностей. Цей аспект є надзвичайно важливим, оскільки більшість сучасних досліджень культурного ландшафту тісно пов'язані саме з поняттям ідентичності. Межі аналізу відношень поміж окремим «місцем» та ідентичністю детерміновані такими аспектами: а) географічною характеристикою простору; б) відмінними рисами культурного / ідеологічного (традиції, звички, цінності, переконання) ландшафту; в) соціальними та міжособистісними стосунками, за допомогою яких формується характер героя; г) культурними та / або субкультурними лінгвістичними формами (діалекти, аргі, неологізми), за допомогою яких формується особистість головного героя; г) місцем, яке формує ідентичність героя з огляду на його боротьбу за залучення або вилучення з певного простору; д) шляхами, засобами й уявленнями, які герой використовує для пошуку або відкриття власних місця й ідентичності [13]. Перелічені аспекти дають можливість детально з'ясувати, як автори конструюють літературні світи, в яких географічному та культурному ландшафтах увиразнюється ідентичність митців, їхніх героїв та просторів.

Поняття літературного ландшафту тісно пов'язане з ідеєю карти, за допомогою якої автор у своїх творах, почергово актуалізуючи ті чи ті місця, часом конструюючи вигадані світи, розбудовує власний географічний простір.

Літературні карти стають відображенням культурного ландшафту й водночас наново переструктуровують певну територію. На думку О. Галети, на будь-якій карті (візуальній, словесній тощо) «існують різні способи опису території, засновані на означуванні меж, установленні центру, пошукові зовнішніх та внутрішніх розрізень, визначенні сусідів і ворогів, описові фізичного, мовного, етнографічного, релігійного, звичаєвого «ландшафту», а також на складних та різнорівневих зв'язках між цими компонентами» [2, с. 306].

Занесення Галичини на літературну карту починається ще наприкінці XVIII ст. – від моменту створення цього коронного краю в межах Австро-Угорської імперії. Перші спогади про нього з'являються в путівниках для німецькомовних мандрівників, у листуванні між австрійцями в Галичині та поза її межами, а також мемуаристиці. Німецька дослідниця А. де Берг описує дискусію двох австрійських чиновників – Ф. Краттера й А. Г. Тройнпарса – наприкінці XVIII ст. щодо статусу поляків та євреїв у Галичині. Якщо А. Г. Тройнпарс, котрий безпосередньо мешкав у Львові, відстоює право обох національностей на власний культурний простір, то Ф. Краттер, у притаманній для колонізатора зверхній іронічній манері, висміює обидва народи, мимоволі картографуючи цей край як вторинний, відсталий від центральної Австрії [11, с. 127]. Автор активно використовує анекдоти, що зробило його твір надзвичайно популярним серед німецькомовного читача. У листах Ф. Краттера про подорож Галичиною не знайдемо описів сіл та містечок, які б підкреслювали їх індивідуальне «обличчя». Навпаки, більшість описів схожі між собою, викликаючи в уяві читача образ єдиної «відсталі периферії» на кордоні «цивілізованої імперії» з диким Сходом [11, с. 76].

Іронічний погляд на Галичину як імперську периферію характерний для більшості німецькомовних творів кінця XVIII – початку XIX ст. Проте як тільки німецькомовне стає органічною частиною описуваної території, іронія зникає. У творчості іншого австрійського письменника, вихідця з Галичини, Л. Захер-Мазоха, натрапляємо на вже цілковито інший підхід до презентації галицького простору. Іронія поступається сентименту, симпатії. Безликі

містечка та села «австрійської периферії» набувають свого унікального й неповторного «обличчя». За твердженням багатьох біографів Л. Захер-Мазоха, особливий вплив на становлення його особистості мала годувальниця українського походження. На думку інших дослідників, мати письменника також була україркою [3, с. 44]. Виростаючи в родині австрійського високопосадовця, Л. Захер-Мазох захоплюється русинським краєм і самими русинами. Як наслідок, у 60-х роках ХІХ ст. він здійснює велику мандрівку Галичиною, де збирає багатий матеріал для літературної роботи. Головні твори, в яких представлено цю мандрівку, – роман «Дон Жуан з Коломиї» та серія нарисів «Жіночі образки з Галичини». У них автор подає численні портрети різнонаціональних мешканців цього краю, а також створює його культурно-географічну карту. Домінантна риса названих творів – підкреслена увага до людей та простору. Одночасно з реальною конкретною географією (міста: Коломия, Броди; ріки: Прут, Сян, а також території: Поділля, Східна і Західна Галичина) постають різні національно-соціальні типи, індивідуальність яких автор актуалізує наділенням їх власними іменами: лейтенант у відставці Мак, барон Шебіцький, єврей Шебігштейн, шляхтич Бомбовський, сільський священник, учений Тадеуш Кутернога, лісничий Крейдель, русинка Миколая та ін. Письменник прагне передати у своїх спостереженнях усю цілісність цього краю. Літературна карта Л. фон Захер-Мазоха набуває виразної географічної рельєфності та соціальної глибини. Спостереження письменника – це вже не зверхній погляд колонізатора. Автор дивиться ще не ізсередини, але радше збоку. Зіставляючи Галичину з іншими країнами Європи, він описує, з одного боку, специфіку першої, а з іншого, – органічність її присутності на загальній європейській карті, типологічність з іншими територіями континенту. Отже, спостереження тенденції літературного картографування Галичини в німецькомовній літературі дають змогу відзначити поступовий перехід від зовнішнього загального опису до внутрішнього аналізу, культурної презентації цього простору в художніх творах.

В українській літературі важлива заслуга у створенні літературної карти Галичини належить І. Франкові. В усіх його творах постає єдина карта галицького краю, нерозривно пов'язана з долею персонажів. Пізнання І. Франком Галичини відбувалося безпосередньо шляхом мандрівок та екскурсій. Як справжній реаліст, письменник подає широку картину з найменшими деталями, кожна з яких має власне змістовне навантаження. Від широкомасштабних творів – «Борислав сміється», «Воа constrictor», «Сойчине крило», «Петрії і Довбушуки», «Перехресні стежки», «Основи суспільності» – і до коротших оповідань перед нами постають десятки галицьких міст, містечок, сіл та культурно-географічних ландшафтів. Навіть більше, письменник прагне до максимально точного подання такої карти. Окреслюючи свій художній метод, І. Франко визначає його як принцип спостереження за життям людей, що поступово охоплює і літературну карту письменника, на якій неймовірно точно й детально нанесено реалії тодішньої Галичини. Однак карта І. Франка не лише географічна, вона передусім соціальна. Авторіві цікаво спостерігати, як територія / географія впливає на долю людей. Особливо показово в цьому аспекті є повість «Борислав. Картини життя підгірського народу». Письменник не випадково обирає згадану територію для своїх письменницьких студій. Повідомляючи європейцям про багаті запаси галицької нафти, І. Франко водночас роздумує про вплив цієї обставини на життя галичан: *«Борислав, хоч достачив нашому краєві цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток, і про вивіз заграницю, стався між тим западнею, [...] в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народу. [...] почавши від тисячу жертв, що гинуть рік-річно у ямах, аж до тих тисяч, що вертають відтам з протраченою силою, фізичною та звихненою моральною підставою в серці [...]»* [10, с. 276]. Якщо колонізатори вбачали в галицьких просторах дикий одноликий край варварів, який можна впорядковувати на власний розсуд, то І. Франко демонструє погляд мешканця цього краю, що часто трагічно переживає власну географію та культурний простір. У творчості письменника вся Галичина постає як одна велика соціальна драма, що затіняє

красу природи чи людських почуттів, бо цей край, загублений на кордоні імперії та сповнений багатими надрами, приречений на біль та страждання. Тому географічну сітку актуалізовано в І. Франка у тісних зв'язках із соціально-конфліктним простором – експлуатованим Бориславом, маленькими містечками неосвічених священиків, маєтками польських дідичів, зрештою, Львовом, у якому так тяжко жити звичайному русинові.

Традицію франкового картографування галицького простору «підхоплюють» представники Покутської трійці, особливо В. Стефаник. Події, які розгортаються у більшості новел письменника, присвячені аналогічній соціальній проблематиці. Однак автор частково й відходить від манери І. Франка, вдаючись до елементів символізації. Скажімо, у новелі «Кам'яний хрест» центральним персонажем є не так Іван Дідух, як кам'яниста неродюча земля. Вона не давала людині хліба, усупереч зусиллям і тяжкій праці, прийняла лише камінний хрест як символ смерті цієї землі. До речі, В. Стефаник дуже рідко подає географічні назви, тоді як характерною ознакою галицького простору стають для нього хрест і камінь, із якими асоціюється простір цвинтаря. Водночас Галичина у письменника зображена як єдина символічна цілісність, часто «зведена» до території Гуцульщини.

Схожим постає галицький простір і у творчості Г. Хоткевича, зокрема у повісті «Камінна душа». Автор збагачує карту краю колоритним описом Гуцульщини – самобутньої, не подібної на інші території, так би мовити ексклюзивної. Це вже край не лише страждань і болю, а й любові, віри, надії, сміху. Саме завдяки творчості представників Покутської трійці та Г. Хоткевича літературний простір Галичини «розширився» поза межі територій, близьких до центру, яким вважався Львів, шляхом залучення до нього й Гуцульщини з Карпатами.

Якщо у творчості німецькомовних та українських письменників географія Галичини постає як цілий комплекс міст, містечок і сіл, то польські автори головно зображають великі галицькі міста – Львів і Краків, а також окремі маєтки польської шляхти. Польським письменникам XIX – початку XX ст.

притаманна тенденція описувати реалії галицького культурно-географічного простору ще до виникнення австрійського коронного краю. Особливе місце в їхніх творах займає Львів як знакове для польської культури загалом і типове для польського культурного простору місто другої половини ХІХ ст. Зокрема, до його літературного картографування вдаються у своєму доробку О. Фредро, С. Гощинський, М. Барнацький, Я. Лям та ін.

Зауважимо, що на літературно-географічній карті творів О. Фредра постає ще й життя дрібної польської шляхти у маловідомих галицьких містечках. У драматичних творах письменника галицька географія у свідомості літературних персонажів перебуває ще в колі «доавстрійської Людомерії» зі столицею у Варшаві. Окремої уваги стосовно окреслення літературно-географічної карти Галичини заслуговують щоденники О. Фредра «Три по три» (перша публікація – 1877 р.), де автор детально змальовує своє дитинство, а також участь у наполеонівських війнах. У розділах, присвячених дитинству, галицький простір зображено як романтизований край із чудовою природою, ріками та замками. О. Фредро творить цілий альбом романтичних ландшафтів, де кожна деталь стає частинкою цілісного образу краю дитинства.

Цілком у протилежній манері описує Галичину С. Гощинський. Поет, тісно пов'язаний із польським повстанням 1830–1831 рр., сприймає її винятково як польський патріот, що прагне насамперед свободи для свого краю. Проте в письменника цей простір за ідентичністю та географічним ландшафтом не лише виразно польський, а й український – недарма І. Франко називає його «останнім лицарем польсько-українського пограниччя» [9, с. 344]. Утікаючи від переслідувань зі Східної України, що перебувала під владою Росії, С. Гощинський на деякий час оселяється у Львові та Кракові, тут же пише свій щоденник «Щоденник подорожі до Татр» (1853). Останній містить не лише спостереження автора за життям гуцулів усієї Галичини, а й низку легенд, переказів, міфів, що насичують географію краю багатою міфологічною топонімією. Водночас слід зазначити, що у творчості С. Гощинського також простежуємо реалії галицького простору доавстрійського періоду. Автор

свідомо наголошує на старопольських елементах. Наприклад, у «Королі замку» він наводить давні польські легенди про створення Польського Королівства.

Аналізуючи створення географічної карти Галичини у творчості письменників різних національностей, констатуємо, що найбільше труднощів спричиняє дослідження єврейської літературної карти. Більшість єврейських митців до початку ХХ ст. писали мовою ідиш винятково для представників єврейського культурного простору. Єврейська література в Галичині дуже поволі ставала набутком широкої громадськості. Практично не знаходимо галицької карти в літературі мовою ідиш у ХІХ ст. Після переходу частини єврейських письменників на інші мови, зокрема польську та німецьку, такі зразки з'являються, проте вже тільки на початку ХХ ст. Як приклад згадаємо Шолом-Алейхема, який 1906 р. відвідав Львів, після чого у творах письменника з'являються відомості про це місто. У Галичині письменника вразили місцеві права євреїв, їхні численні й різноманітні товариства, дозволені на державному рівні театри, 27 синагог тощо.

Єврейську географію Галичини частково представлено в романі Шолома-Алейхема «Мандруючі зорі». Головні герої, втікаючи на Захід, здійснюють подорож її землями. Галицький простір постає особливим краєм, де єврейська культурна ідентичність та єврейська географія тісно переплетені з географією інших народів. Практично в кожному містечку та місті, включно зі Львовом, бачимо, як поруч із корінними їх жителями мешкають євреї зі своєю територією. Проте особливе місце у творчості Шолом-Алейхема займає Львів. Для єврейського культурного простору Львів є особливою точкою не лише на карті власної історії, а й усієї географії розселення євреїв. І це не випадково. «На початку ХІХ ст., – пише В. Меламед, – Львів стає одним з основних центрів єврейського Просвітництва [...]. Завдяки молодим просвітителям Галичина стала одним з центрів Гаскали (тобто відродження – Л. А.) в Європі, потіснивши навіть Німеччину» [6, с. 53]. Протягом усього періоду династії Габсбургів у Львові виходило кілька друкованих видань мовою ідиш,

відкривалися нові школи, функціонували театри і культурні центри, велося активне публічне життя, єврейської спільноти.

Висновки і пропозиції. З огляду на множинність літературних презентацій культурного ландшафту галицького пограниччя, він набуває багатолікості – у ньому кожна інша національна, соціальна, культурна, етнографічна ідентичність впізнає притаманні лише їй риси. Кожен із письменників накреслює власну карту, яка означає його культурний ландшафт, включно із власною географією, історією, культурою, мовою та соціальними практиками. При ближчому прочитанні художніх творів галицьких письменників помічаємо, як з'являються українські «далекі села», «вічнозелені Карпати», «духовні семінарії» та «художні майстерні», австрійські «кав'ярні», «пошта», «вокзал», «гарнізон», «площа і Ратуша», єврейські «синагоги», «крамниці», «ринки», «міські околиці» та «сади з пророками». Ці різноманітні локуси виконують функцію топосів, що постійно породжують нові й нові сенси, впливаючи на прочитання літературних текстів та щоразу нове реконструювання галицького культурного ландшафту.

Запропонована розвідка відкриває перспективу подальших досліджень маркування культурного простору в галицькій літературі через призму авторського досвіду інших митців.

Література

1. Аристотель. Поэтика. Риторика ; пер. с древнегреч. О. Цибенко. М. : Лабиринт, 2000. 224 с.
2. Галета О. Від антології до онтології : антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця ХІХ – початку ХХІ століття. К. : Смолоскип, 2015. 640 с.
3. Горбач А.–Г. Українська тематика в творчості Захер-Мазоха / А.–Г. Горбач // Культурологічний часопис «І». – 1995. – Ч. 1. – С. 44–56.
4. Курціус Е. Європейська література і латинське середньовіччя ; пер. з нім. А. Онишко / Е. Курцыус. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.

5. Лотман Ю. Структура художественного текста. М. : Искусство, 1970. – 384 с.
6. Меламед В. Під владою Габсбургів / В. Меламед // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 42. – С. 48–58.
7. Прокофьева В. Категория пространства в художественном преломлении : локусы и топосы / В. Прокофьева // Вестник ОГУ. – 2004. – № 11. – С. 87–91.
8. Свирида И. Ландшафт в культуре как пространство, образ и метафора / И. Свирида // Ландшафты культуры. Славянский мир / отв. ред. И. Свирида. – М. : Прогресс-Традиция, 2017. – 352 с.
9. Франко І. Поет-герой. Пам'яті Северина Гощинського в річницю Бельведерської ночі ; зібрання творів : у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 27. – С. 344–347.
10. Франко І. Борислав : нариси з життя підгірського народу ; зібрання творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 14. – С. 275–285.
11. Berg A. de «Nach Galizien» : Entwicklung der Reiseliteratur am Beispiel der deutschsprachigen Reiseberichte vom 18. bis zum 21. Jahrhundert / Frankfurt / Main : Peter Lang, 2010. – 203 s.
12. Breyer T. On the topology of cultural memory // Different modality of inscription and transmission. – Neumann, 2006. – 119 p.
13. Gerrit W., Bleeker B. S. Literary Landscapes : Using Young Adult Literature to Foster a Sense of Place and Self // THE ALAN REVIEW. 2008. Winter. P. 84–85. URL: <https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/ALAN/v35n2/pdf/bleeker.pdf>.
14. Greider T., Garkovich L. Landscapes : the Social Construction of Nature and the Environment // Rural Sociology. 1994. Nr. 59 (1). P. 1–24. URL : http://www.wsl.ch/info/mitarbeitende/hunziker/teaching/download_mat/Greider_Garkovitch_1994.pdf.

15. Literary Landscapes : from Modernism to Postcolonialism / ed. by A. de Lange, G. Finchman, J. Hawthorn, J. Lothe. New York ; Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2008. – 221 p.

16. Miller H. Topographies. Standford : Standford UP, 1995. – 396 p.